

1. Κυκλαδικό γυναικείο ειδώλιο από όσπριο μάρμαρο (Μουσείο Κυκλαδικής και Αρχ. Ελληνικής Τέχνης-Γουλανδρή). 2. Κυκλαδικό γυναικείο ειδώλιο, στο οποίο παρατηρούμε την κλίση του κεφαλού προς τα πίσω (Μουσείο Κυκλαδικής και Αρχ. Ελληνικής Τέχνης-Γουλανδρή).

«Ούκέτι Φοίβος ἔχει καλύβην...»

Στην ανίχνευση του αρχαϊκού και κλασικού τύπου λατρείας των βλαστικών θεοτήτων, ο ερευνητής εγκύπτει σε ενδείξεις για διονυσιακά δρώμενα και βακχικές τελετουργίες μέσα στους ίδιους τους κόλπους της απολλώνιας λατρείας.

Νίκος Ξένιος
Φιλόλογος

1. Ύρια: το ιερό του Διονύσου στη Νάξο

Το Αρχιπέλαγος είναι κατεξοχήν λίκνο θεότητας και τα ευρήματα στη Νάξο μαρτυρούν παραλλήλη λατρεία του Απόλλωνα, της Δημητρας και άλλων παρεμφερών θεοτήτων, όπως ο Διονύσος. Σήμερος συνάπτησης της λατρείας τους κάποιο ιερό παραχωμένο στο εύφορο χώμα του κυκλαδίτιου αυτού νησιού και στην αχλή της ιστορικής μνήμης.

Ο μεγάλος 'Ελληνας αρχαιολόγος Χρ. Τσούντας ενέταξε τα ευρήματα των Κυκλαδών στον πολιτισμό που, σήμερα, δύο γνωρίζουμε με την επωνυμία «Κυκλαδικός» – και με σήμα κατατεθέν τα μαρμάρινα ειδώλια σε μετωπόκη, κυρίως, στάση (εικ. 1). Τα ευρήματα των επιμερους περιόδων του πολιτισμού αυτού, που συμβαδίζει χρονολογικά με τον κυριών Ελλαδικό και τον Κρητικό της περιόδου της Χαλκοκρατίας, συνήγορουν για κοινή πίστη σταν ανθρώπων της εποχής σε μεταθανάτια κατοικία και για την

ύπαρχη κάποιων τελετών, άγνωστου περιεχομένου, για τον εξευμενισμό των νεκρών προγόνων. Πρόκειται για πολιτισμό διάσπαρτο από τρομακτικές προφορικές παραδόσεις, προλήψεις, δεισιδαιμονίες θεοφοβούμενων ναυτικών, γεωργών κι εμπόρων. Εκφραστές της κυκλαδικής αντιληψής για το θεό είναι, για μας, μόνο τα είδη μικροτεχνίας, αγγειοπλαστικής, ταφικής αρχιτεκτονικής και μικρογλυπτικής, καθώς, γενικά, απουσιάζει κάποια εμφανής ροπή προς το μνημειώδες. Τα ευρήματα της

3

4

3, 4. Δύο διαφορετικής τεχνής ανθρικές παραστάσεις λατρευτών άγνωστης θεότητας μαρτυρών ελλαδίκες και ανατολίτικες επιδράσεις στην τέχνη. Πρόκειται αντίστοιχα για τον «πολεμιστή» ή «κυνήγο» (Μουσ. Κυκλ. Τέχνης) και τον «αρπαστή» της Κέρου (Εθν. Αρχ. Μουσ.).

Μήλου και της Νάξου δίνουν το στίγμα για τον χαρακτηρισμό της περιόδου από τα 3.200/3.100 π.Χ. έως τα 2.800 π.Χ., ως πολιτισμού «Πηλός-Λακκούδες» ή ως τη φάση του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού. Οι συνοικισμοί της εποχής διακρίνονται για την αυτόνομη οργάνωσή της και τα ταφικά καταλόπια (Γρότα Νάξου) μαρτυρούν πώς η λατρεία των προγόνων εξελίχθηκε, σταδιακά, μέχρι του σημείου οι ταφικοί περιβολοί να περικλείουν τις ιδιωτικές κατοικίες, στην εποχή κατά την οποία εικάσται η μεγάλη καταστροφή του κρητομυκναϊκού πολιτισμού από σεισμό ή επιδρομή ή καταστροφή.

Χαρακτηριστικά ευρήματα της Πρωτοκυκλαδικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, στην τοποθεσία Γύρουλας, στα μεσόγεια της Νάξου, αναγνωρίστηκαν από ορισμένους ως ανήκοντα στη λατρεία της Δήμητρας και από άλλους στη λατρεία της Κόρης. Όμως, καλό θα ήταν να ταξινομήσουν οι πληροφορίες ώστε να οδηγηθούμε σε σύγχρονα συμπεράσματα.

Μέχρι στιγμής, κάπιατο χαράγματα βράχων στην Απείρανθο, μικρή πολιτεία στην ορεινά του νησιού, καθώς και ένα μεγαλύτοκο μνημείο (μενχίρ) συμμαρτυρούν για ορεινή – οντως αναχωρητική – λατρεία, με πιθανή υπάρκη ιερών κορυφής, κατά το μινωικό πρότυπο.

Στην ΠΚ III (Φυλακωπή-Πόλις Ι) κατακευάστηκαν κτερίσματα, από τα οποία τα χαρακτηριστικότερα είναι τα μαρμύρινα ειδώλια. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μια ατομική περίπτωση: Το ειδωλού τύπου Σπιεδού, που παριστάνει γυναικεία μορφή με τα χέρια σταυρωμένα στο σθήνο, την ίδη που δηλώνεται με χαράξεις και το αργόσχημο κεφάλι, μια μιναντούθη κάλιστη προς τα πάνω – κλίση γνωστή, αργότερα, από τις παραστάσεις εκστατικών μαινάδων πάνω στα μελανόμορφα αγγεία της κλασικής περιόδου (εικ. 2). Για τα γυναικεία αυτά ειδώλια, που πατούν στα ακροδάκτυλα τους έτσι ώστε να προσφέρονται μόνο για ορίζοντα τοποθέτηση, έχουν προταθεί πλέον και διάφορες ερμηνείες: ίσως να πρόκειται για ειδώλια τελετουργικής χρήσης.

Ο Μεσοκυκλαδικός πολιτισμός (2000/1900-1500 π.Χ.) και ο Υστεροκυκλαδικός φαίνεται να ακολουθούν τις γενικές γραμμές του Υστερομινωικού πολιτισμού, σε ό,τι αφορά τη λατρεία. Ο Δίας και το Ολύμπιο δωδεκάδεμον εγκαθίστανται στο θρόνο του νησιού ('Ορος Ζας: από το Ζευς), και την παλιότερη (οργαστική) λατρεία διαδέχεται η γαλήνια και ατάραχη κυριαρχία των θεοτήτων του κλασικού ελληνισμού. Ποιες είναι όμως οι πολιτικοκοινωνικές ανακα-

τατάξεις που οδήγησαν τις πεποιθήσεις του λαού σε μια τέτοια ριζική μεταστροφή;

Στην τελευταία φάση της Υστερης Μινωικής Εποχής (1200-1100 π.Χ.), όταν επικρατεί ο φυσιοκρατικός ρυθμός τέχνης, βλέπουμε υδρίες όπου παριστάνονται συχνά κοντά στο στόμιο, πλαστικά φίδια σε τελετουργική συγκλιση. Από τον χθόνιο χαρακτήρα των φιδιών μπορούμε να συμπεράνουμε πως τα αγγεία αυτά προορίζονται για νεκρικές σπονδές. Την ίδιαν εποχή είναι και σφραγιδόλιθος που φέρει παράσταση νεαρού πρύγκιπα με δόρυ, ο οποίος στέκεται όρθιος μπροστά σε τράπεζα προσφορών και σε ένα φοινικόδεντρο. Είναι πιθανό η παράσταση αυτή να αναφέρεται στη λατρεία του Απόλλωνα ή του Θησέα, που παραπέμπει με βεβαιότητα στη γειτονική Δήλη, κέντρο της Απολλανίας λατρείας σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου.

Στο Μουσείο της Απείρανθου επίσης, εκτίθεται σειρά από μαρμαρόπλακες φαινό χράματος με επικρουστες παραστάσεις ζώων, ανθρώπων, πλοίων, σε σκηνές της καθημερινής ζωής, του κυνηγιού και της βοσκής. Η μαγικοθρησκευτική σημασία αυτών των έργων δεν αποκλείεται. Τι σημαντικούς ήσαν, για την τόση ύστερη εποχή, τέτοια έργα «αναθηματικά», «μαγικά», «τελετουργικά». Η επικρατούσα αντίληψη για το ναϊσικό πολιτισμό, της εποχής αυτής, αποδίδει στους Νάξιους τη λατρεία του Απόλλωνα, κρίνοντας από το χαρακτηριστικό πρόπολο της μνημειακής εισόδου στο λιμάνι της Χώρας. Πάντως δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα μιας, εκ παραλλήλου, λατρείας μωσητικών θεοτήτων, όπως η Δήμητρα, στο ναό του Γύρουλα.

Συγκεκριμένα, ο ναός αυτός ήταν ιωνικού ρυθμού, ισόπλευρος, και το σημαντικότερο στοιχείο: υπαίθριος – τα χαρακτηριστικά του αυτά ανακαλούν το Τελεστήριο της Ελευσίνας. Χτισμένος στη δεκαετία του 530-520 π.Χ., είναι πιθανό να ανήκε στη λατρεία της Δήμητρας, όπως είπαμε κιόλας. Με την υπόθεση αυτή συνηγορούν επιγραφικά ευρήματα της γύρου περιοχής. Επιγραφικές μαρτυρίες προσφέρουν ενδείξεις και για τη διαδοχή της λατρείας αυτής από την Απολλανία.

Οι αλλαγές έγιναν με αργό ρυθμό.

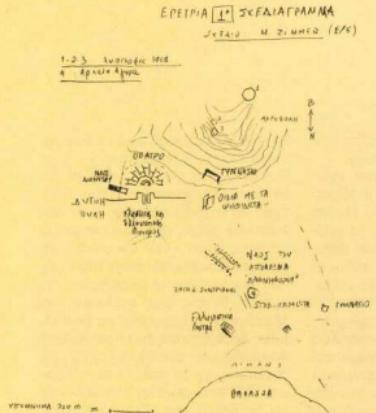
Εγκαταλείφθηκαν οι κυριάρχες θέσητες των προγονικών οστών και της υπαίθρου, για να παραχωρήσουν τη θέση τους στις δεύτερες των βασιλικών γενών. Η διαδικασία αυτή κράτησε μια χιλιετία περίπου. Ήταν φτάνουμε στα 600 π.Χ., στο απόγειο της κλασικής εποχής, τότε που η Νάξος είχε κυριαρχήθει στο νησιωτικό σύμπλεγμα του Αιγαίου, για να συναντήσουμε τους «άριστους» στην εξουσία: Τους παλιούς γαιοκτήμονες (παχείς) διαδέχεται η αιρετή εξουσία του τύραννου Λύδουμαντης και της γενιάς του, με την υποστήριξη του Αθηναίου Πειστότρατου και την αμοιβαία υποστήριξη του Σάμιου τύραννου Πολυκράτη. Σε εκείνη την εποχή ανήκει και ο ναός του Απόλλωνα με τη μνημεύουσα τεχνοτροπία, που βρίσκεται στην Πορτάρα, στο νησάκι Παλάτια, στην είσοδο του λιμανιού. Η μεγαλιθική αρχιτεκτονική της δυτικής (σε αντίθεση προς τον συνήθη προσανατολισμό) πυλής μοιάζει έντονα με τη μνημεύωδη κατασκευή του Στόδουνγχεντς στη Βρετανία. Η δύση του ήλιου προσφέρει στους λατρευτές μοναδικό θέαμα και φανταζόμαστε επιβλητικές

τελετουργίες αποχαιρετισμού του άρματος του Απόλλωνα στο βιβλό της θάλασσας του Αιγαίου, την ώρα που οι σκιές πέφτουν πλάγια. Η ίδια ακριβώς ώρα είναι και η καταλληλότερη για επίσκεψη στο Λιβάδι, που βρίσκεται 9 περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Χώρας, ανάμεσα στα μεσόγεια του Αγιαρσενίου και την παραλία της Αγίας Άννας. Εκεί ο καθηγητής Βασ. Λαμπρινούδάκης αποκάλυψε δύο διαδοχικά, επάλληλα στρώματα αρχιτεκτονικής μέσα σε ένα μποτάνιο. Χρονολόγησε τα ευρήματά του αντίστοιχα ως ανήκοντα στον 7ο και τον 6ο π.Χ. αιώνα και τα απέδωσε στη λατρεία του Διόνυσου ή της Κόρης των Ελευσινιακών Μυστηρίων. Η ύπαιθρος γύρω είναι γεωργοκηποντροφική και τα ευρήματα βρίσκονται καλυμμένα από χώμα δίπλα στο τοπικό τυροκομείο. Τίποτε στο σκηνικό δεν προδέδει τον επισκέπτη για την ύπαρξη κάποιου σημαντικού ναού μέσα στις σημερινές θημωνιές, στους καλαμώνες και στους κέδρους. Το θέμα αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον μόνο αν συσχετισθεί τοπογραφικά και ιστορικά η θέση αυτή με τα απομεινάρια των άλλων

δύο ναών του νησιού, του ναού του Απόλλωνα (Παλάτια) και του «Τελεστηρίου της Δήμητρας» (Γύρουλας). Τα χωράφια εδώ χωρίζονται από πλινθότιστα τείχια, που στη ντόπια διάλεκτο λέγονται «γύρα» ή «γύρια», και ο συνειρμός αποδίδει εκεί την ονομασία της τοποθεσίας: «Υρια. Οι αυτούθονες αγνοούν τη σημασία της ανακάλυψης του θρησκευτικού θαβή, λαμπρινούδάκη, και μόνο ένας τόπος βρέθηκε ενημερωμένος για την ύπαρξή της. Η σκοτεινή περίοδος 1100-900 π.Χ. μας αφήνει στην άγνοια για τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ενός τέτοιου σημαντικού κέντρου του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Ξέρουμε μόνο πώς οι Νάξιοι, την εποχή των μεγάλων αποικιακών ρευμάτων στον ελλαδικό και από τον ελλαδικό χώρα, δημιουργήσαν δύο αποκείμενα στην Αμαρόδ. και πώς Πάροι και Νάξοι μαζί εγκαταστάθηκαν στη Θάσο, στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα, και δημιουργήσαν την Περαία, γέφυρα του νησιού προς την ενδοχώρα, στην καρδιά του βαρβαρικού πολιτισμού των Θρακών, μεταφέροντας κατόπιν θρησκευτικά ήθη και πεποιθήσεις στα νησιά τους (εικ. 3, 4).

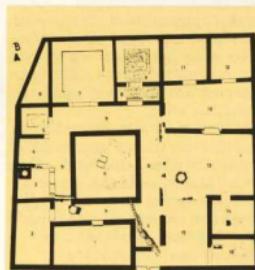
5. Η «πορτά» στο νησάκι Παλάτια.

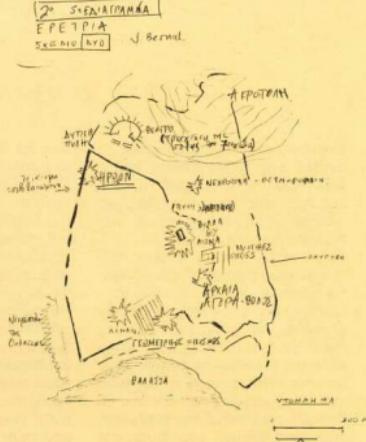
6. Ερέτρια (σύμφωνα με το σχέδιο του M. Zimmer).

Ανατρέχοντας στα δεδομένα της φιλολογίκης έρευνας, βρίσκουμε τη συνοικολόγια πολλών μεταγενέστερων χρονικογράφων (4ος και 3ος αιώνας π.Χ.) για την υπάρξη περιοχής βόρεια της Κρήτης, που έφερε το όνομα Υρία (αγγείο για παραγωγή μελιού) και στην οποία ο παραδοσίς τοποθετούσαν τη γέννηση του Δρίωνα. Μέσα από ένα σφραγισμένο δέρμα ζώου (ασκή), καθώς χρόνο, από το δεύτερο ήμισυ του Ιουλίου ως τα μέσα Σεπτεμβρίου – την εποχή κατά την οποία ο αστερισμός του Ωρίωνα (*Canis Major*) ανεβαίνει στο κέντρο του ουρανού στερεώματος, μαζί με την ανατολή της Μεγάλης Άρκτου –, οι μιθωλογιώμενες εκλύσεις μούστου στα πατητήρια των νησιών και το κρασί και το μέλι στη Νάξο, την 'Ανδρα' και την Τέως με Μ. Αισίας συμβιβάνον από μόνες τους (αυτοφυές πρέμιον). Εντούτοις φως λέγεται ότι επειτέλους από το βάθος μιας απτηλίας (άντρου) στο όρος Κώρυκας (κωρυκάς σημαίνει: θυλάκιο) και ο Σεϊρός κυριαρχεῖ στη φάραιο του ουρανού. Ποιοι είναι αυτοί οι παραδοσιακοί λαυτερτοί που με τέτοια μωικότητα και συστηματική αναφορά στους αστερισμούς της εποχής κατορθώνουν να διεγάγουν την 'άρσονθο' θύμα μέσα στους κολπών των παντοδύναμων πόλεων-κρατών.¹²

Ο Κ. Κερένγι¹, στη μελέτη του για τους συμβολισμούς που κρύβονται πίσω από τα μυθολογικά πρόσωπα και στην ανάλυση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών που συγκεντρώνει ο Διόνυσος, ταυτίζει τις τε-

8. Οικίες των ψηφιδωτών (ευρήματα): 3) Πράσινη γάγδι, 4) Πτερύαινη νίκη τροπαιοφόρος, 5) Καρκινοειδές πολεμικό θέριο, 6) Καρκινοειδές πολεμικό θέριο, 7) Ανδρών, 8-9) Βεστιάριο και αιθουσά συμποσίων με μωσαϊκά δάπεδα, 10) Σφίγγες-Πάνθητρες-Νηρηπίδες-Αρίμασποι και Μασκός Σαύτρους και Σειλήνων, 12) Ψηφιδωτό της Δάπεδος, 13) Εργαλείο πά κόπος με προβάτινη

7. Ερέτρια (σύμφωνα με το σχέδιο του J. Bernal).

του μέλιτος – σε περιοχές όπου το μέλι παράγεται ακόμη και σήμερα σε περιφύλαγμα πυθαρία και όχι σε μελισσά. Η ρευστότητα και η ιδιότητα του «έσθιεν ήδωσεν», παρέχει το μελί από κοινού με το κρασί, το καθιερώνουν ως βασικό έδεσμα της διονυσιακής λατρείας, όπως αναφέρεται ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁴. Η υπέρτη του Διόνυσου στη Νάξο επιβεβαιώνεται και από το μύθο για την αυτοκτονία της Αριάδνης, από το βράχο στην νήσο Παλάτια, όπου την εγκατέλειψε ο Θρέσας, στην επιστροφή του από την Κρήτη. Επίσης, απατίσεις ποικίλες, κατά καιρούς, ονομαστικές του νησιού: Τραγιά, Τρυγιά, Νύσα, Στρογγύλη, Καλλιπόλις, Διονυσιάς, Διά, Αέγα ή Ναέα, από τις οποίες οι περισσότερες είναι διονυσιακής προέλευσης.

Τινά νύφες της Αιγαίου, η Φιλία, η Κλειδή και η Κορωνίς, λέγεται

ότι ανακάλυψαν το βρέφος Δίονυσο στη ναξιακή ύπαιθρο. Η επιστημονική δε της λατρείας του κατά την προκλασική εποχή αυμπίπτει με την καθιέρωση της απολλώνιας λατρείας στην Πολιχήνη της Νάξου, τότε κέντρο των Κυκλαδίων.

Στα ερείπια του ναού, στα 'Υρια, βρέθηκε ακέφαλη προτομή ρωμαϊκού αγάλματος (Μουσείο Νέσου). Απεικόνιζε, πιθανότατα, τον Μάρκο Αντώνιο, και στο ποικίλα του θώρακα του υπάρχει παράσταση με την τιμωρία της Δίρκης από τα πατιδιά της Αντιόχης (το Ζήρι και τον Αμφίονα), καθώς και έναν από τους Ηράκλειους άθλους. Είναι γνωστό πώς ο Μ. Αντώνιος λα-

τρεύτηκε ως Διόνυσος, όπως οι γηγέτες των ελληνιστικών κρατίδιων, και πως ο θηβαϊκός μύθος της Αντιόπης δεν είναι πάρα μια αλληγορία της θεϊκής μοίρας του περιπλανώμενου Διονύσου.

περιπλανώμενως διεύθυνε.
Αλλά μάλιστα ισχεῖ το γεγονός πως το υπαίθριο έριθα στην Υψηλή βρίσκεται στην τρίτη κορυφή ενός νοτιού τριγώνου, τον οποίου τις δύο άλλες κορυφές αποτελούν ο ναός της Δήμητρας, στο Γύρουλα, και ο ναός του Απόλλωνα στη Χώρα (εικ. 5), τότε είναι φανερή η πρόθεση των οικοδομητών ωτών να υποβάλουν στον πιστό την εντύπωση της αυτοτέλειας της αιγαϊακής θρησκείας των κλασικών και μετα-κλασικών χρόνων (5ος και 4ος αι. π.Χ.).

Τοποθετώντας, υποθετικά, τη λατρεία του Απόλλωνα και της Δήμητρας στο κέντρο των εγχώριων πεποιθήσεων, δεν μένει παρά να ταυτίσουμε οριστικά το ιερό στα 'Υρια με το πρόσωπο του Διόνυσου, εν ειδεί λαϊκής 'κεκρυπμένης' θρησκείας, ιδίατέρα κατά τη διάρκεια της τυρναϊκής στην γη. Στους κόλπους της απολλωνίας επισημόττητας αναζητήσουμε τα ίχνη της διουνισιακής αγυρτικής λατρείας. Ξεκύνω ηδη τις πρώτες ενδείξεις και υπολείπεται να ολοκληρωθεί η εικόνα με νέες ανακαλύψεις ή νέες μελέτες.

2. Χθόνιες λατρείες στην Ερέτρια

Το νεόδμητο Μουσείο Ερετίας φιλοξένησε τελευταία τα ευρήματα είκοσι χρώνων ανασκαφικής έρευνας του «Ινστιτούτου Αρχαιολογικών Σπουδών και Ιστορίας της Αρχαίας Πόλης» της Λαζανίας. Με μακέτες που πρόσφερε ο Δήμος Λαζανίας και υπό το γενικό συντονισμό του Pierre Ducey¹, συγκρατώθηκε φωτογραφικό και άλλο έντυπο υλικό από τις ανασκαφές και εκτέθηκε υπό τύπων διασκριψης «Ξενάγησης» στην ιστορία της αρχαίας Ερέτριας. Πρόκειται για εκδηλώση που γενικαίστατο το Μάιο 1985 στο Πανεπιστήμιο Fribourg-Miséricorde από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή της Βέρνης. Στην τελευταία ανέθεσαν, από το 1962, τις ανασκαφές στην Ερέτρια οι Αρχαιολογική Εταιρεία της Αθήνας και η ΙΑ² Εφορία Κλασικών και Ποαιδιστικών Αρχαιοτήτων.

των, με υπεύθυνο διευθυντή τον αρχαιολόγο κ. Pierre Durey. Σταυροδρόμι, πέρασμα και «χωνευτήρι» πολιτισμών ο πομπός του Ευρίπου, ήδη από τον 11ο-9ο π.Χ. αιώνα, συγκεντρώνει δελγάμα θιαγενών και ανατολικών πολιτισμών, που ενδέχεται να προηγήθηκαν χρονολογικά του γεωμετρικού ισιδιού της Ερέτριας (βοις π.Χ.). Την προτεραιότητά τους μαρτυρούν κεραμικά ειδή υψηλής ποιότητας που βρέθηκαν γύρω και κάτω από τα ερείπια του δωρικού ναού του Απόλλωνα (βοις αιώνας π.Χ.), όπως και ιερά αντικείμενα σπηλικής και αγυπιατικής προέλευσης που βρέθηκαν στα ίντη του αρχαίωτερου ναού στον ελλαδικό χώρο.

Ποιεις, όμως, ήσαν οι θεότητες που λατρεύονταν εδώ, μαζί με τον Απόλλωνα;

Θα δούμε πώς οι απομεις συγκλίνουν στη λατρεία χρόνινσι θεοτήτων του απάντερου ελλαδικού περιβάντος, με χαρακτήρα γνωμικό, κοινές σε όλους τους γνωστών πρωτότοκους ιδεομούς. Το άγνωστης, σήμερα, λατρείας ιερό της πολύχρονης αυτής πρέπει κάποτε να υπήρξε έδραστον στον Εξελλαδικό χώρῳ. Τα πλούσια κτερίσματα που βρέθηκαν σ' έναν ασύλιτο τάφο (π.χ. μαργαρίτες περιδέραιος και ολύρχων)

ο διάδημα) προδίδουν τα εγκαινία, στα 720 π.Χ. περίου, οικουμενικής «νεκρόπολης» στο χώρο του Ηρώου (εικ. 6), προς τιμήν ενός νεφερέφτου πολέμαρχου ή ευγενούς αρχηγού φυλής. Οι απόγονοι των πρώτων αυτών μεταναστών, που εγκαταστάθηκαν κοντά στο ποτάμι, πιθανό είναι να θέπισαν ενεργική λατρεία προς τιμήν των πατέρων τους.

Πάντας, η μεγάλη εγκατάσταση μηκυπνών φύλων στην περιοχή χρονολογείται γύρω στο τέλος του Τρωικού πολέμου, όποτε και πιθανόλογείται κάποια αέβρα μετακίνηση πληθυσμών στο έδαφος της Εύβοιας, παράλληλα με την ίδρυση νέων μητροπόλεων.

Η «ομηρική Ερέτρια» ίσως βρίσκεται τις καταβολές της στη Γεωμετρική τη Νεολιθική εποχή, και μάλιστα λίγο βορειότερα γεωγραφικά. Στην ακόλουθη εξόρμηση των Ερέτριων, ως αποικιστών, στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο οφείλεται η διάδοση του (φοινικίκης κατανωγνής) αλφαριθμού τους.

και η θεμελίωση όλων των δυτικο-ευρωπαϊκών αλφαριθμητικών.

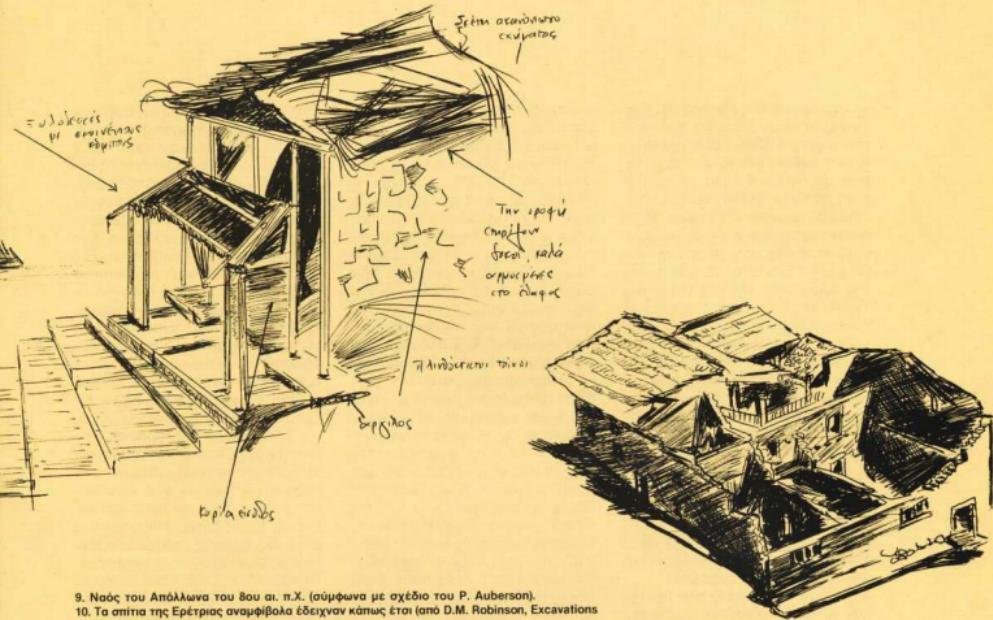
Ερευνώντας τις πηγές, ο D. Knoepfler εντοπίζει στην Ερεύνη το σημείο ελέγχου των θαλάσσιων οδών, το οποίο ονομάζει «αστατόπλατα», και ανήνευρε τη φοινική παρούσα στην περιοχή. Η πόλη άρχισε να επεκτείνεται την κυριαρχία της στις αποικίες της Μεσογείου παράλληλα με τη Χαλκίδα, διαδιδόντας ένα πρωτότυπο πολεοδομικό σύστημα «πλάγιας» διάταξης και το «οβάλλα» οικοδόμημα, που έχει μεγάλη συνάφεια με τα κτήρια της Ζαγοράς της «Ανδρου». Αντίστοιχα κτήρια βρέθηκαν και στην Τήγα, την Κέα, την αρχαία Σμύρνη, τη Μίλητο, τη Ρόδο, την Κύπρο, καθώς και στις πόλεις Είνα Μίνα και Τελ Σουκάς της Συρίας, και στις Πιετρούσσεις, κατωτατική αποικία της Εύβοιας.

Στο συνοικιόλογο ερευνητήκε ένας από τους δύο υπάρχοντες λατρευτικούς χώρους, όπου προέχουν κάποια υπολείμματα ναϊσκών της πρωταγωνιστικής περιόδου¹. Στη βάση ενός οικοδομήματος του 4ου αιώνα π.Χ., προς την πλεύρα της Δυτικής Πύλης, η αρχαιολόγος Lilly Kahil μελέτησε (1971-1973) τα κεραμικά είδη μιας θυαιστικής τάφου («βθέρων», που ανάγεται στο β' ήμισυ του 2ου αιώνα π.Χ., και τα χαρακτήρισε ως «αναθηματικά»).

Το οικόδομμα, που φέρει τον ταξινομικό αριθμό (III), μπορεί καλλιτεχνικά να ταυτιστεί με το ιερό κάποιας άγιας φοινικικής θεότητας, στο βωμό της οποίας θυσιάζονταν σε πρώτα βλαστάρια των δημητριακών (Θαυρήλαι), των κοπαδιών και (δεν θα ήταν, ίσως, υπερβολή να πούμε) των ευγενέστερων οικογενειών της πόλης.

Πριν την οικοδόμηση του ναού του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, στην ανατολική όχθη του δέλτα (με τις πλημμύρες του οποίου μικροσκοπικές υδρίες και αναθηματικά αγγεία παρασύρονται στο χώρο της Αγοράς, γύρω στα δικόσμα μετρά νοιτότερα), εξαφανισμένα σχέδιαν μέσα στην προσώπωσή, βρέθηκαν τα θεμέλια τριών ειρών, ελλειψο-ειδίους (οιβά) σχήματος, και ενος άλλου (ακανόνιστου) σχήματος, που πρέπει να φιλοξενούσαν την απολύτως λεπτεία

Στα πενήντα μέτρα προς βορρά
βρέθηκαν τα ερείπια ενός, αφιερω-
μένου σε γυναικεία θεότητα, ναού:

9. Νάος του Απόλλωνα του 8ου αι. π.Χ. (σύμφωνα με σχέδιο του P. Auberson).
10. Τα σπίτια της Ερέτριας αναγνιθόλω έδειχναν κάπως έτσι (από D.M. Robinson, Excavations at Olynthe, 12, μακετα).

Ίσως η λατρεία της Αμαρύσιας Αρτέμιδας να ήταν αυτή που δέσποζε στο Ληδάντιο Πεδίο, όταν συγκρύωνταν εκεί η Ερέτρια με τη Χαλκίδα.

Αν λάθομεις υπόψη μας πως η πορεία προς την της 'Άρτεμης όδευς προς την Αμαρύνθο, όπως αναφέρει ο Στράβων (448), καθώς και το γεγονός ότι το ιερό της ήταν προσανατολισμένο προς την ίδια κατεύθυνση, εύκολα συνάγουμε την υπάρξη μιας πανευρυβοήτης χθόνιας λατρείας, την οποία διαδέχθηκε το Απόλλωνα, στους προκλασικούς χρόνους. Τότε ιδρύθηκαν κάποιοι «οίκους» (τάκαια) με ευρύτατη πολιτικοθρησκευτική επιφύλαξη και μπήκαν τη θεμέλια για την οργάνωση της πόλεως-κράτους της Ερέτριας, ενώ θεσπίστηκε η λατρεία των προγονοιών οστών. Τα ευρήματα του Claude Bérard¹² στο Ηρώον της Δυτικής Πύλης (εικ. 7) επιτείνουν την εντύπωση πως αυτή η ιδιότυπη «πόλις-κράτος» απέτισε, σε τακτά χρονικά διαστήματα, φόρο τιμής στους «Σπαρτούς», δηλαδή στους Ερετρίες που είχαν κατά ομάδες εποικίσει τον αρχικό οικιστικό πυρήνα, κτίζοντας άτακτα τις κατοικίες

τους γύρω από την ακρόπολη. Χάρη στο χτίσιμο του μεταγενέστερου ναού του Απόλλωνα, ο ρούς του παταμού συμπαρέσυρε τα μέλη του αρχαιού ιερού της μιστηριώδους θεότητας που προαναφέραμε έδω από τα τότε τείχη της πόλης, καθώς βεβαιώνει ένα μικρό πρότυλο κλασικής εποχής, χτισμένο δίπλα στο ιερό του Διονύσου του 4ου αι. π.Χ.

Με την υπαγωγή της Ερέτριας στη Β' Αθηναϊκή Ηγεμονία, και την επανοικοδόμηση της, χτίσθηκαν ο ναός του Διονύσου, το διπλόν Θέατρο, το Γυμνάσιο, το Στάδιο, με οικοδομικό υλικό που προμήθευσαν την ερείπια της μυκηναϊκής πολίχνης.

Πυρήνας για την ανάπτυξη του οικοδομήματος του περίπτερου δωρικού ναού του Απόλλωνα στάθηκαν οι προγενέστεροι, επάλληλοι ναοί που χτίσθηκαν από τον 80 ως τον 60 αιώνα π.Χ. Ο μεγαλύτερος, εκείνος του 8ου αιώνα, συντηρεί για αρκετά χρόνια με το Δαφνηφόριο και θύμιζε «καλύβην»¹³, καθώς ένα σκαριφήμα μεγάλων διαστάσεων (βάσεις από δρυγλούς κατανεμημένες ανά δύο σε κάθε

πλευρά του τοίχου στηρίζαν ξύλινες δοκούς που, με τη σειρά τους, υποβάσταζαν οικονένεις ξυλοδεσίες) χρησίμευε ως οροφή, ενώ η σκεπή ήταν φτιαγμένη από καλάμια (εικ. 8). Αυτή η διάταξη θυμίζει την οικοδομική αρχή των ιερών της Ολύνθου (εικ. 10).

Στη διάρκεια της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας (377-357), πολιούχος θεότητα της Ερέτριας εξακολουθήσεις να είναι ο Απόλλωνας, με πάρεδρο του τη Λοχία Αρτέμεδα. «Ηδη, όμως, από τα τέλη της αρχαϊκής εποχής, στην Ακρόπολη της Ερέτριας λειτουργούσε ιερό αφιερωμένο στη Δήμητρα και την κόρη». Αυτό το ιερό, χτισμένο στο νοτιότερο άκρον Ανατολής Δύσης και έχοντας την είσοδό του στραμμένη προς την Ανατολή, ήταν περιφραγμένο ως τέμενος, και το χώρο του περιποιούνταν γυναικείς της πόλης. Στα Θεσμοφόρια, των μήνα Πιανευμιώνα (τέλη Οκτωβρίου-αρχές Νοεμβρίου), ανευρίσκουμε κοινά στοιχεία με τα Θεσμοφόρια της αθηναϊκής Πινύκας, του Πειραιά, των Μεγάρων, της Ακροκόρινθου και της Πριήνης: ασύφοι, αινοχόες, υδρίες και άλλα κεραμικά λατρευτικά σκεύη βρέθηκαν αφό-

να στο αργιλώδες έδαφος της Ερέτριας, μαζί με πλούσια συλλογή από αγαλματίδια. Αυτά παριστάνουν γυναικείς μέστης ηλικίας με πέπλο, ωμάτια και χιτώνα, με κομμάσιες πολλών τύπων, νεαρά κορίτσια που κρατούν καθρέφτη, υδρία ή κάποιο πτυνό (π.χ. χήνα) ή φέρουν στέμμα στο κεφάλι, νεαρά αγόρια με μάσκα θεατρική, ή μαρτυρίες της Δημήτρας, της κόρης και του Τριπόλεμου, μορφές μουσικών που κρατούν τύμπανο, αυλό, φόρμιγγα, κιθάρα ή κρόταλα, όργανα χαρακτηριστικά της θέας Κυβέλης, του Οφέρει και του Διονύσου.

Άλλες μαρτυρίες που συνηγορούν για τον οργανιστικό χαρακτήρα της ερετριακής λατρείας και προσιδάζουν στις μαρτυρίες του Κ. Κερέγι για την ελευσινιακή λατρεία είναι:

- 1) Το πλήνιον ανάγλυφο με τις επίχρυσες απολήξεις των βωστρύχων, που παριστά «Γοργόνειον» (κεφάλι Μέδουσας), με ήπια, «εξελληνισμένη» έκφραση στο πρόσωπο.
- 2) Κάποια κτερίσματα που βρέθηκαν κατά τη σωστική ανασκαφή της Ελβετικής Σχολής στον πρωτο-ελλαδικό οικισμό.
- 3) Το μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση της αρπαγής της Αντιόπης από τη Θέμασα και απεικόνιση της θεάς Αθηνάς, που διέσωσε από τη δυτική μετόπη του δωρικού ναου του Απόλλωνα η αρχαιολόγος Εύη Τουλούπη. Και
- 4) από τις γραπτές μαρτυρίες, το κείμενο του Πλουτάρχου που μιλά για «έρανση του βράσμου κρέπατος στον ήλιο, δηλαδή για «αμοφαγίαν σε ευγενέστερη μορφή». Πάνω στα ερείπια του πρωτελλαδικού οικισμού, που χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. (17ος-15ος αι.) αναπτύχθηκαν, σε υβριδική μορφή, ο πρώτος οικισμός της Ερέτριας και κάποιοι υστερότεροι, περιφερειακοί. Η «συγχώνευση» αυτών των οικισμών πραγματοποιήθηκε με το χρόνο. Η Ερέτρια εποικίσθηκε αλεπόπλατη, με πόλο έλξης το εύφορο έδαφος της και το λόφο της Ακρόπολής της. Εκεί αναπτύχθηκε ένας γεωργικού και ναυτικού χαρακτήρα πολιτισμός, με έμβλημά του, αντίστοιχα, την αγελάδα και το χταπόδι, απεικονισμένα στις δυο όψεις του εγχώριου νομισμάτος: ήταν ένα νόμιμα υψηλής αγοραστικής αξίας, τουλάχιστον στην εποχή όπου ο Πλούταρχος

αναφέρει τα επίσημα Θεομοφόρια της πόλης: «με δύο ερετριακές νομιματικές μονάδες αντάλλασσες τότε 138 αθηναϊκές δραχμές».

Όμως το ουσιώδες θεώρησε να αποδείξουμε πώς στους κόλπους ενός ναυτιλιακού-εμπορικού και γεωργικού πολιτισμού, που σίγουρα γνώρισε ακμή στην αρχαιότητα, υπήρχαν αλοδώντανα τα ψυγμάτα μιας παμπάλαιας, συντρητικής, μωσαϊκής πίστης στις διεθνής της γης, που κατάγονταν από τη μακρινή Ανατολή και οφέρηγαν τον ελληνικό του χαρακτήρα με ανεξίτηλη ρχώματα.

Κατά το Λουκιανό, τα Θεομοφόρια ήταν μια γιορτή με πανελλήνια απήχηση, που απαραίτητα προλαμβάνει και μωσαϊκές τελετές: ο αρχαϊκός αυτός θεός μόσχος επιμαρτυρείται από τον Αριστοφάνη στις «Θεομοφορίαι ζωέσους» και από τον Παυσανία στον «Περιηγητικό» του. Οι ιερές δέσποινες-λατρέις («πότνιαι» ή «ποτνιάδες») της πόλης διοργάνωνταν τελετή προς τιμήν των χθνίων, θηλυκών θεότητων, σε τρεις διαδοχικές μέρες: Την πρώτη (1η του μήνα Πιανεψώφωνα) γίνονταν προσφρές αναθηματικών σκευών (άνοδος), λατρευόταν ο δάιμονας της βλάστησης, και οι ιεροπραΐξες (Πλούταρχος) ήσαν «πένθει τινί ή στυγνότητι μεμεγμέναι».

Κοντά στο Αμφίφεριο του Ωρωπού, μίας ερετριακής αποικίας στην απέναντι ακτή του Ευβοϊκού κόλπου, όπως φαίνεται από ένα τάφο που αναφέρεται στον Στράβωνα¹, λατρευόταν ο Θεοπεύτης ήρωας Αμαρυνθός (ή Νάρκισσος), «επάνωμος ωρώς» που μεγάλων λατρευτικού κέντρου της Αρτέμιδας Αμαρυνθίας. Υπάρχει στην Ερέτρια επιγραφή που αριθμεί τα μέλη της «Ναρκιτίδος φύλης», μιας φυλετικής ομάδος προελληνικής καταγωγής που λατρεύει το θεό Νάρκισσο (ή Υάκινθο), και της οποίας οι ιεροπραΐξες παραπέμπουν στις λατρείες χθνίων δαίμονικων μορφών της προελληνικής θρησκευτικής παράδοσης. Αναφέρομαστε, εδώ, στη χρονική «φάση των αρωματικών θεών», όπως λέγονται. Αυτοί ήσαν βλαστικοί δαίμονες με την ιδιότητα να αναγεννώνται κάθε άνοιξη μαζί με τα φύλλα των δέντρων, μορφές ερήμων που «τιμωρήθηκαν» από το θεό Απόλλωνα για την αλαζονεία τους, ένα επαναλαμβανόμενο μυθολογικό

φάσμα ενδεικτικό του ότι αυτές οι θεότητες παραγκυνίσθηκαν είτε υποσκελίσθηκαν από τους Ολύμπιους θεούς της κλασικής Ελλάδας. Στη μορφή του Απόλλωνα, του «φωτεινού θεού», ο χθνιος «Υάκινθος = Ιακχος = Βάκχος» βρίσκεται το διάδοχο, αλλά και τον επικυριαρχό του. Παίει πλέον ν' αναπαρίσταται ως σεβάσμιος γενειοφόρος² και στο εξήντα θεός της είναι ένας μακρυμάλλης ελκυστικός έφιβος θεός που εκμαλεύει τη φύση και συμενείρει την οργανιστική εαρινή βλάστηση. Συχνές εικονογραφικές απόδεσεις της τριαδικής θεότητας «Δήμητρα-Κόρη και Τριπόλεμος» (π.χ. στην Ελευσίνα, στο Τελεστρίο) αναφέρονται στις αγροτικές λατρείες των θιαγεών πληθυσμών που ενσωμάτωναν στο λατρευτικό τους τυπικό ανατολικές λατρευτικές τακτικές και δέχονταν επιδράσεις, όπως είναι ο μαντικός, χθύνος, ιαματικός χαρακτήρας των δικών τους θεότητων. Το τέμενος της Ερέτριας δεχόταν επισκέψεις και θησαυρούς ως προσφορές από ευγενείς και πολεμικούς αρχηγούς αλλοεθνείς – κυρίως Φοίνικες – που παρέπλευν τα παράλια της Εύβοιας. Στο ίδιο το λιμάνι πρέπει να συσωρεύονταν τα αναδήματα που προορίζονταν για το βαθμό την τρίτη μέρα των θεομοφορίων. Τη δεύτερη μέρα (1ην του μήνα Πιανεψώφωνα) οι Ερετριείς ανέστελλαν κάθε μορφή κοινωνικής ή πολιτικής δραστηριότητας, οι συκεντρώσεις απαγορεύονταν και οι ιερείς του οικισμού λειτοργούγονταν στο τέμενος με επικήλησης προς τη Δημήτρα, τη Φερόφεσσα (= Περσέφονη), τον Πλούτωνα, την Καλλιγένεια και τον Κουρτρόφο, τον Ερμή και τις Χάριτες (νηστεία). Στους τάφους των ευκατάστατων Ερετριέων του δου και του 4ου π.Χ. αιώνα (των κλασικών δηλαδή χρόνων) βρέθηκαν αττικά αγγεία, ανάμεσα στα οποία και το «επίνητρον» του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που ίσως χρησίμευε για να προστατεύει μια νεαρή θεραπαινίδα το γόνατό της την ώρα της δουλειάς. Οι παραστάσεις της (Χάρη, Αλληγορία, Αφροδίτη, Άλκηστης, Θέτις και Πηλεύς, ένα θαλάσσιο ερεπτό, Νηρεύς και Νηρηίδες) αποτελούν μια θεματική έννοτα χθνίων/υποβαλλάσσου χαρακτήρα που, με κεντρικό άξονα την αλληγορία του

γάμου = θανάτου, απαντάται και στις λευκόχρες λήκυθους (Χάροντας, ασκηές αποχαιρετισμού, έφηβος δορυφόρος), καθώς και σε μια καλλωπιστική διπλή πυξίδα του Δυτικού Βερόλινου⁹ και στη γνωστή υδρία του Λούμπρου, όπου εικονίζονται σε σύνθετη εικαστική η Αφροδίτη, ο αίγαγρος, ο 'Ερως και ο 'Κυνηγημένος έφηβος...

Βλέπουμε τη μορφή του εφήβου, διακόπενου ή «σε αναχώρηση», δορυφόρου ή συλλογισμένου, θεατρικά ντυμένου ή με περιβόλική κυνηγού, που συμφωνεί με τις έως τώρα εθνολογικές έρευνες για μύηση των νέων αγοριών (βλέπε Υακίνθια στη Λακωνία), στην εντήλικη ζωή, μέσω από μια σειρά δοκιμασών. Αυτή ίδιας είναι μόνο η μα ερμηνεία του συμβολισμού και θα ήταν ανεπιτρέπτη παράλειψη αν περιορίζαμε την οπτική μας στα καθαρά λαογραφικά/ανθρωπολογικά σημιανόμενα της παράστασης. Η εκλεκτή αυτή φύτρα έπειτα να ωμιστείσει για την «πολιτική» διάσωση της κοινότητας, στο βωμό των βλοσυρώπων θεοτήτων που κατοικούσερνεν στους μυχούς της γης: η πόλις έπειτα να συμμετάχει στις εναγνιστικές αυτές τελετές, προσφέροντας δείγματα όλων των νεαρών βλασταριών από τα χωράφια. Επίσης, γερά ζώα του κοπαδίου και κλαδιά δόφνης (laureata).

Αυτό γινόταν την 3η μέρα των Θεομοφορίων, της οποίας οι τελετές αποτελούσαν την πρόκεταν παλαιότερων, αγριότερων και πιο εκστατικών τελετών. Μόνο που η θυσία περιορίζοταν στη φαγή ενός νεαρού χοίρου και στην επίκληση προς την «καλλιέργεια» για να συνεχιστεί η καρποφορία της γης. Η ωμοφαγία του Πλούταρχου (αντίστοιχη προς αυτή των Αγρών, στα Διονύσια) είναι συμβολική και η λατρεία έχει ήδη υποστεί ένα πρώτο στάδιο έξεμέρωσης: την αποδήρωση του νεκρού ύθυμας στον ήλιο... Η χρήση των κλάδων της δόφνης είναι ποι προσέδωσε και το επίβετο «Δαφνηφόρος» στον αυτόχθονα Απόλλωνα, ο ναός του οποίου δεν ήταν — κατά μιαν ἀπόψη¹⁰ — παρά μια καλοστυπήμένη «καλύβη δάφνην», όπου κατέφευγαν οι «φοιβόλητοι» λάτρεις της προκλασικής εποχής για ν' αναζητήσουν την παμπάλαια μεταφυσική μέθη.

Κι εδώ η δυναμική δυσμορφία του

Γοργόνειου αποτρέπει το «μίασμα» από την Κοινότητα. Το κεφάλι της Μέδουσας, φυλαχτό της παρθενικής φύσης και «δεινού πέλλωρον» ενάντια στην ξένη επιζουλή, απαντάται εκ νέου στο ψηφιδωτό δάπεδο αρχοντικού οίκου, ανάμεσα σε γρύπες και Αριμαστές¹¹, μυθικά τρέπα, λέοντες που επιτίθενται σε κάποιο άλογο, μια σφύγη και πάνθηρα, λωτούς και φυλλώματα εξωτικών δέντρων, κι ένα σωρό άλλες παραστάσεις ανατολικής προέλευσης. Ένας μικρός χάλκινος αίγαγρος, τέλος, που αφιερώθηκε στη θεότητα στο δύγνωτο χρονική στιγμή¹², αφού δένυσε αμέτρητα ναυτικά μίλια, αποδεικνύει την παγκόσμια ακτινοβολία της μωστρακής λατρείας της Ερέτριας...

Σημειώσεις

1. Υπενθύμιση για τις ανασκαφές στην περιοχή Νέσου και Ανταλούκων Κυκλαδών είναι οι καθηγητής κ. Β. Λαμπρινούδης μαζί με την Εφορία Παροικοτόπων και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Φωτεινή Ζαφεροπούλου.
2. Άυδια Κρανιών (Επιμελήτηρος Αρχαιοτήτων), Στρύμωνα, με θαυμάτιση Αποκινήσεων, περιοδικό ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, 13, Νοέμβριος 1984, σσ. 65-70.
3. Ερατοσθένης, Catasterismum reliquiae, XXXII. Ηρόδοτος, VII, 170. Στράβων VI, 36, και IX, 2-12. Πλίνιος, Φυσική Ιστορία IV, 54, και Στράβωνος ο Βεύντιος.
4. K. Kerényi, Dionysos, Archetypal Image of Indestructibility, Life, Princeton, Univ. Press, 1976, σσ. 41-43.
5. Διδύμους Στεκάκιώτη, 660 βιβλίο, και Παιουσίας, κεφ. 121, XXXI, παρ. 6, ενώ η βιβλιογραφία για τη Νέδη είναι: Zervos, Chr., L'art des Cyclades, 1957. Doumas, Chr., The N.P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art, 1968, πολ. Ιδίου, A Mycenaean Rhyton from Naxos, Archaeol. Anzeiger, 1968, πολ. Ιδίου, Κορφή τη Αρκούδαν, Αρχαιολογικόν Δελτίον 20 A', 1965. Στέφανος Κ. Ανασκαφές Νέου, Ανασκαφή και Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1903-1911. Σκαλέλαράκη, E., Κυκλαδικός Πολιτισμός: Συλλογή Ενικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Dawkins-Droop, The Excavations at Phylakopi in Melos, BSA, 1910-1911. Scholze, K., The Cyclades in the Bronze Age, A Synopsis, BSA, 1966.
6. Ερέτρια, une cité de la Grèce antique, «Archæologie», Mai 1985, σ. 10.
7. Στην εκδήλωση συμμετείχαν οι: Antoinette Charon, Claude Bérard, Christiane Durant, Anne Geiser, Jean-Robert Gisler, Lilly Kahil, Clemens Krause, Ingrid Metzger, Sylvie Müller, Gabriele Passardi, Andreas Türof και Denis Knoepfler, το ελβετικό καντόνι της Vaud και το εισαγόμενο Migros-Vaud και Nestlé, ο οργανισμός Pro-Helvetia και τα Πανστυμπάτια της Lausanne και του Fribourg, το Ινστιτούτο Goethe της Αθήνας και η ίδια Εφορία Προϊστορίας Κλασικών Αρχαιοτήτων.
8. Fr. Metzger, Das Themosphorion von Eretria, und Sackett, L.H. και άλλων, Prehistoric Euboea: Contributions towards a Survey, Annual of the BSA, London 61, 1966, σσ. 33-122.
9. Ιλιάδα, II, «Νησάν Κατάλογος», §949-759.
10. Στράβωνας, 448 C = X, 1:10, όπου παραπέμπει η Lilly Kahil στο: «Cultes, Habits et Colonisation», «Histoire et Archéologie», Mai 1985.
11. Ανασκόφες Ανδριωμένου και Θέμελη Κ. Κουρουνιάτη, Κ. Δαβάρα και Ν. Κοντολέοντας: «Οι Αεινάνται την Ερέτρια», Αρχαιολογική Εφημερίς, 1963, σσ. 1-45.
12. Claude Bérard, L' Herónia à la Porte de l' Ouest II: un quartier archaïque, 1970, και: Études d' architecture et d' urbanisme érétrien και Le premier temple de la cité grecque και La formation d'une cité, (L' Archéologie aujourd' hui, éd. A. Schnapp, Paris 1980, σσ. 229-599. Επισης: Antike K. Kunst, 25, 1982, 91 sq.
13. C.F.P. Auberson, K. Scheffold, Führer durch Eretria, Berne 1972, 72 sqq 207 s.v. «Nekropole», και K. Kourouniotis, Goldschmuck aus Eretria. A.M. 38, 1913, σσ. 289-328.
14. Οι δύοντας, K. Συμπειρόδης, Οντεραρμόθυνης ζε δεν κερτούσηρε θασεν, Βερλίνη Λεπτγ. 1934, 59, 581.
15. Πλούταρχος, Questiones Graecae, 31, 298.
16. Στράβων, IX, 2, 10.
17. Παιουσίας, Ελλήδος Περιήγησις, 3, 19:3.
18. S. Roberts, The α Attic Pyxis, Chicago 1979, 124, 138 s. 14.
19. Δύο αντιτίθεμενες απόψεις για το ναό του Απόλλωνα: Cl. Bérard, Architecture érétrienne et mythologie Delphique: Le Daphnéphorion (Antike Kunst, 1971, 59 κ.) και A. Mallwitz, Arch. Anz., 1981, 634.
20. Γυναικί οκυθήκης καταγωγής (Θράκος πολιούτσης).
21. Antoinette Althier-Charon, «Archéologie», Mai 1985, σ. 40.

“Neither Pheobus Has Got a Shelter...”

N. Xenios

In the process of researching the cult of the gods of vegetation during the archaic and classical period the scholar can often trace Dionysiac and Bacchic elements in the cycle of the Apollonian rituals.

Such elements have been located in the Cycladic Island of Naxos during the excavations supervised by Professor Lambinoudakis. The architectural finds discovered there have been dated from the seventh and sixth century BC and interpreted as belonging to the cult of Dionysus or Kore, one of the deities of the Eleusinian Mysteries.

Similar evidence from Eretria (Euboea), this time, has been exhibited by the Swiss Archaeological School, under Dr. Pierre Durcay; the photographic and archival material in display led to our "guidance" throughout the history of the ancient Eretria and to the realization of the very origin of the Apollonian cult.